

Oris urbanističnega in arhitekturnega razvoja slovenskih mest

Z izjemo Celja, Kranja ali morda Laškega, krajev, ki se jim tudi kasneje nastala prometna pota niso mogla izogniti, stare rimske urbane aglomeracije niso imele posebnega vpliva na razvoj srednjeveških mestnih oz. tržnih naselij v celinski Sloveniji. Srednjeveški Ptuj ali srednjeveška Ljubljana sta se n. pr. premaknila na nasprotni breg reke v varstvo fevdalnega gradu in se tako izognila vplivu rimske urbanizacije. Tudi sicer je bilo področje rimskih urbanskih naselij, kot je ugotovil že Jaro Šašelj, za prihajajoče staroslovensko prebivalstvo povsem nezanimivo. Skoraj izključno agrarni značaj takratnega gospodarstva ni kazal zanimanja za obujanje življenja v mestih in tako so ta počasi propadala. Šele kasneje, verjetno v času madžarske invazije so teritoriji nekaterih antičnih naselbin ponovno oživele, toda ne kot mestni organizmi v starem smislu, temveč predvsem kot utrjene postojanke (n. pr. Kranj).

Tudi za novo cerkveno organizacijo v visokem srednjem veku na Slovenskem stara antična mesta niso predstavljala posebne privlačnosti. Tako so prvi farni sedeži nastajali sredi kmečke okolice, kvečjemu na periferiji nekdanjih mest (Sv. Petar v Ljubljani, Šmartin pri Kranju itd.). Ta položaj je značilen za skoraj celotno celinsko sredneevropsko področje, razen za maloštevilna mesta, ki jim je uspelo zaradi njihovega pomembnega političnega ali strateškega položaja ohraniti določen stik z antično tradicijo (Trier, Regensburg itd.).

Po drugi strani pa je nadaljevanje in ohranjanje mestnih življenskih oblik v urbanskih aglomeracijah na našem obalnem področju skoraj pravilo. Mestna kultura, ki je v času preseljevanje narodov v zalednih področjih povsem razpadla, živi v romanskih mestih Istre skoraj neovirano dalje. Njihovega obstoja in razvoja pa niso zagotavljale samo obrambne naprave, temveč tudi sklenjen obseg blagovne menjave z agrarnimi področji istarskega zaledja.

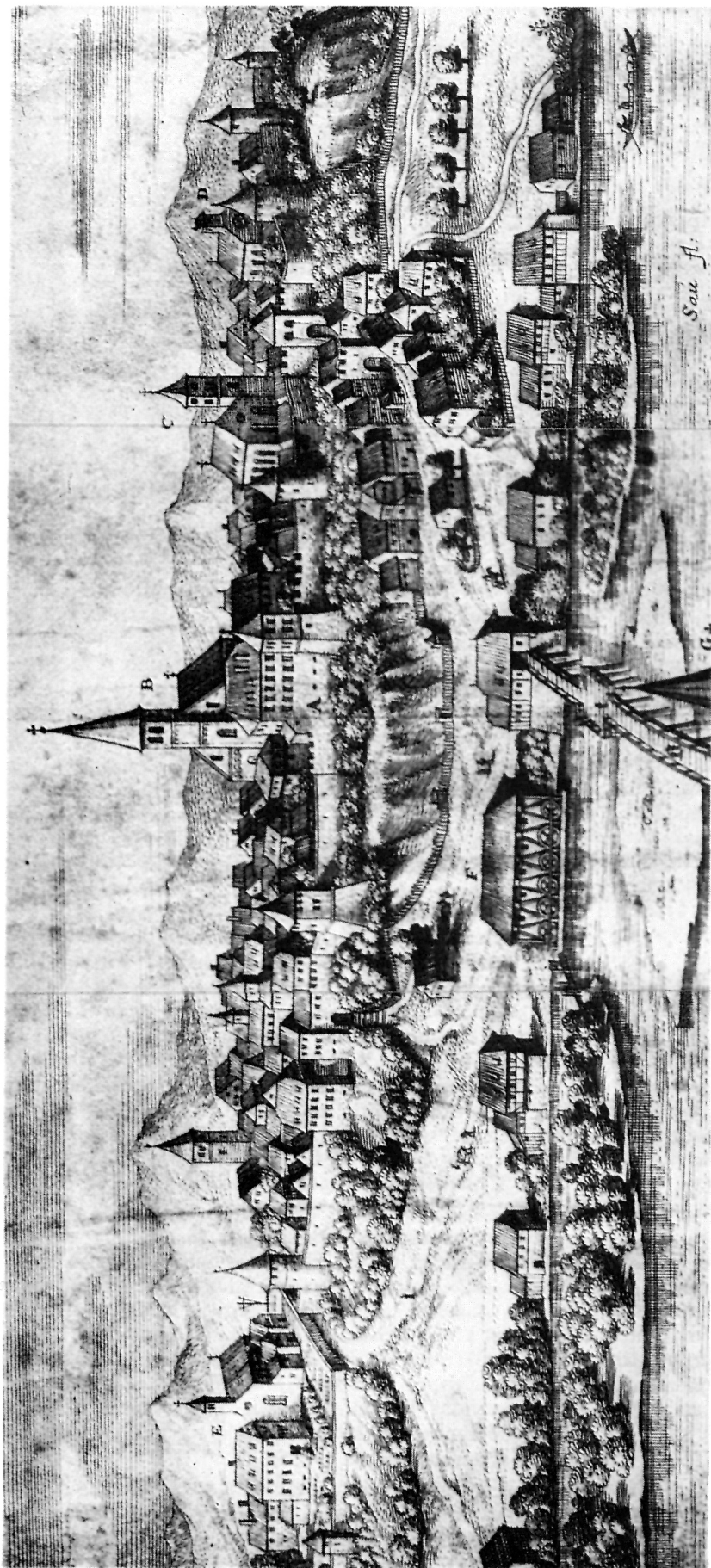
Gospodarski razvoj, ki je konec 11. stoletja zajel zahodno Evropo, je v 12. stol. dosegel tudi Vzhodne Alpe in vplival na razvoj mest in meščanstva tudi na slovenskem ozemlju.

Pomembna križišča poti, prehodi čez reke, prelazi, strateško ugodne lokacije, kjer so se že zgodaj pojavili tudi utrjeni gradovi, pa tudi bližina cerkvenih središč so bili pogojniki, ki so pospeševali nastanek najprej tržnih oz. od 1. polov. 13. stol. dalje tudi mestnih naselbin. Trgovina in obrt, ki se je razvijala v srednjeveških trgih in mestih, je prinašala koristi tudi zemljiškim gospodom, ki so zato njihovo nastajanje in razvoj močno pospeševali.

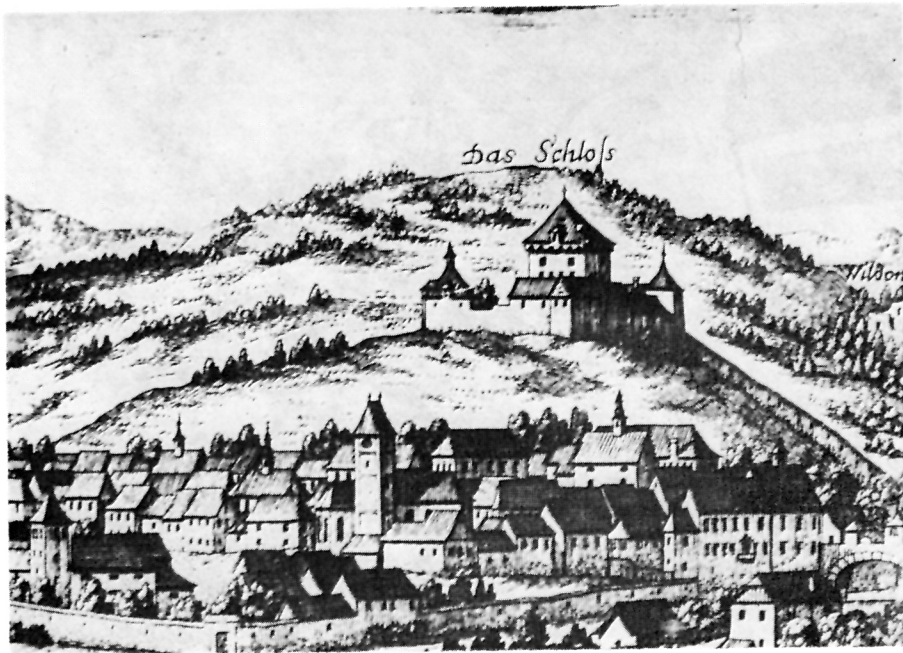
Nastanek trgov in mest je posledica določenega postopnega razvoja, ki ima svoje izhodišče v skromnih tržiščih za kmečko okolico, ki so se razvila v bližini gradov ali farnih cerkva in ki so zaživela le ob posebnih prilikah, ob cerkvenih praznikih itd. Primer take razvojne stopnje predstavljajo tudi nekatera naselja, ki še danes nosijo oznako kot npr. stari trg, tržič, tržec, tržišče, vendar mnoga med njimi po svoji urbanistični zasnovi ne kažejo nobenih sorodnosti s kasneje ustanovljenimi trgi in mesti. Tržišča te vrste, brez podeljenih pravic in drugih predpogojev so nastajala tudi kasneje v času razcveta kmečke trgovine na podeželju itd. Tudi v Kranju se je n. pr. pred nastankom mesta v neposredni bližini cerkve izoblikoval bržkone na antično tradicijo oprt prostor za občasno trgovanje, ki se seveda po svojem družbenem, gospodarskem in pravnem ter urbanističnem značaju prav tako ni mogel primerjati s kasneje nastalo tržno oz. mestno naselbino.

Ustanovitvi srednjeveških trgov in mest je botroval tak ali drugačen pravni akt, ustanovitvena listina, predvsem pa ugodna prometna oziroma za obrambo primerena lega naselja, razpoložljivo zemljišče itd. Veliko število mest na Slovenskem se je razvilo iz naselij, kjer se je že prej trgovalo in le malo jih je nastalo na neposeljeni čistini. Med zadnje bi lahko šteli n. pr. Novo mesto, vendar je tudi zanj Milko Kos ugotovil močno tržno dejavnost, ki se je odvijala na tem prostoru še pred nastankom mesta l. 1365.

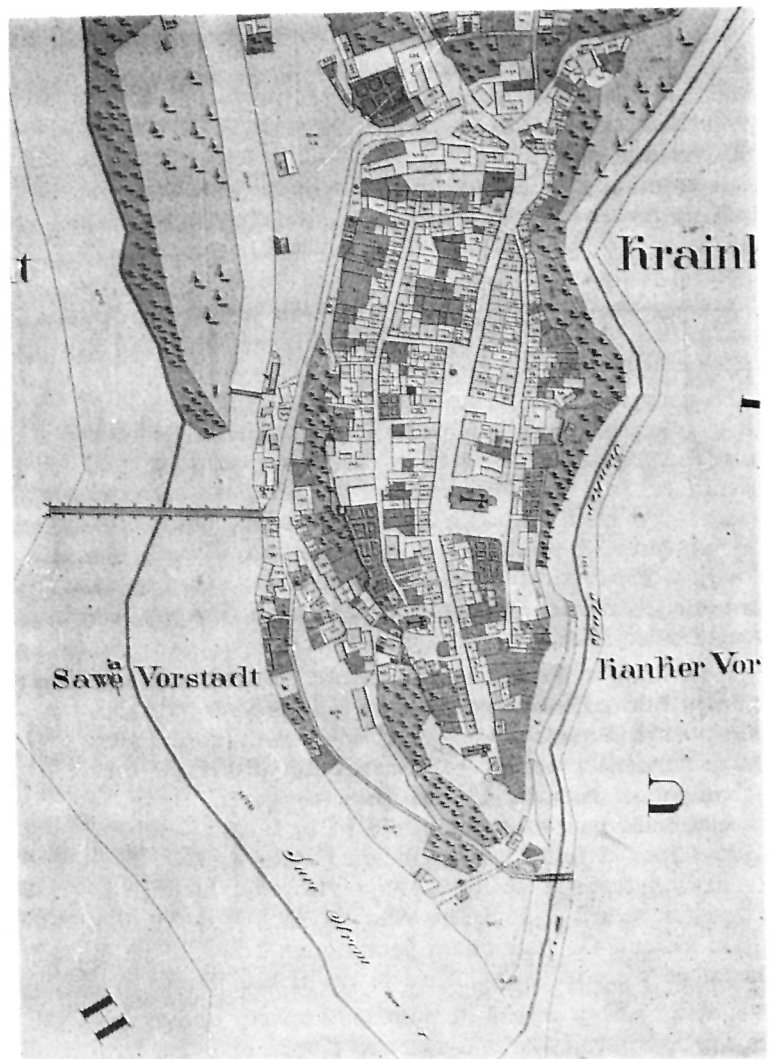
S precejšnjo verjetnostjo lahko pričakujemo določeno načrtnost še posebej pri nastanku in oblikovanju tistih trgov in mest, kamor se je tržna dejavnost preselila iz bližnjega, večkrat še danes v imenu ohranje-

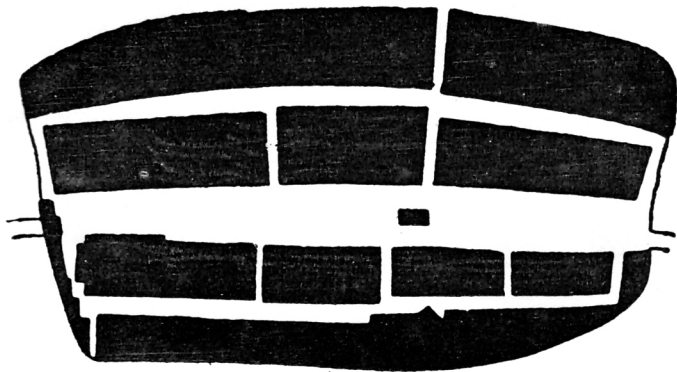
1 Kranj na konglomeratnem pomolu nad mostom čez Savo sadi med urbanistično najbolj dognana srednjeveška naselja na Slovenskem (Merian, TOPO-GRAPHIA..., 1649.)

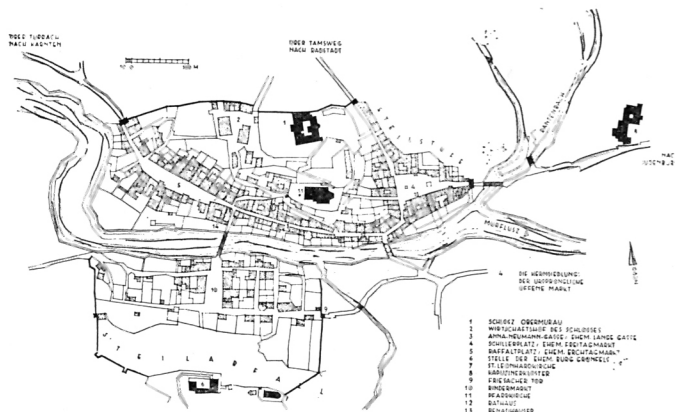
2 Valvazorjeva Skofja loka. Primer mesta v zavetju fevdalnega gradu

3 Tloris Kranja iz leta 1826. Primer v Sloveniji najbolj pogoste longitudinalne zasnove mestnega tlorisa. Glavni trg pravokotne oblike z dvema vpadnima cestama spremljata ob straneh vzporedni ulici, ki sta se razvili iz nekdanjih gospodarskih poti.

4 **FREISTADT** (Avstrija). Kranju in Slovenj Gradcu soroden paralelni sistem mestnih komunikacij s prečnimi ulicami med trgovinami in vzporednim cestama.

5 **MURAU**. Tloris mesta iz leta 1823 z vpadnima cestama, ki se stekata v tržni prostor. Mestna naselbina, postavljena med reko in grajski hrib spominja po tlorisni zasnovi na srednjeveško Ljubljano.

nega tržnega naselja. Mednje spadajo Brežice, Črnomelj, Lož, Pilštajn, Podsreda, Trebnje in še posebej Slovenj Gradec ali Višnja gora itd.

Očiten znak načrtne poselitve je razdelitev tržnega oz. mestnega zemljišča na pravilne, bolj ali manj enake delce, na katerih so si novi tržani oz. meščani postavili svoja stanovanjska in gospodarska poslopja in si uredili vrtove. Pomemben del zemljišč je bil namenjen tudi tržnim, prometnim in obrambnim potrebam, pa tudi potrebam cerkve, fevdalca in mestne samouprave. Mesta kot so Kranj, Radovljica, Kamnik, Trzič, Škofja Loka, Ljubljana, Metlika, Višnja gora, Novo mesto, Črnomelj, Slovenj Gradec, Ptuj, Brežice, Maribor itd. so zgledni primeri omenjene pravilne razdelitve mestnega zemljišča.

Tlorisna zasnova srednjeveških mest na Slovenskem se v splošnem dosledno prilagaja obstoječim geomorfološkim danostim. Mesta, ki ležijo na pomolu med dvema rekama ali dolinama, ali so stisnjene na ozek pas zemlje med grajskim hribom in reko, imajo skoraj po pravilu podolžno tlorisno obliko (Kranj, Radovljica, Trzič, Škofja Loka, Kostanjevica, Višnja gora, Črnomelj, Brežice, Krško, Ljubljana, Ptuj, Vipava, Slovenj Gradec itd.).

V ravnini, v širokih ustjih dolin, na bregovih rek, kjer je bilo na voljo večje zemljišče in rast mesta ni bila obrnjena samo v eno smer, so se izoblikovale kvadratne sorodne naselbinske tlorisne oblike. Primer take urbanistične zasnove, ki ima pogosto značaj dolinske zapore, nam kaže n. pr. Kamnik in še v čistejši obliki Ajdovščina, ki je nastala na mestu rimske utrdbe. Tudi kvadratna tlorisna oblika Celja ob sotočju Savinje in Voglajne se kot Ajdovščina veže na rimski komunikacijski sistem. Ob podobnem prometnem križu, ki pa je nastal že v srednjem veku, se je razvil tudi Maribor.

Rimska ulična mreža in položna, kopasta oblika otko sta pogojevali tlorisno zasnovo Kopra in Izole. Dru-

gačni pogoji zemljišča na polotoku so v Piranu narekovali nastanek podolžnega urbanističnega tlorisnega sestava.

Tudi naselja v celinski Istri, ki so že v prazgodovinski dobi nastajala na kopastih, za to deželo tako značilnih vzpetinah, se dosledno prilagajajo oblikam terena. Njihova, v obliki spirale izpeljana urbanistična zasnova spominja na urbana naselja, ki jih poznamo tudi iz Srednje Italije.

Na podolgovato obliko mestne naselbinske gmote se v večini primerov veže tudi v podolžni smeri potekajoč tržni prostor. Tudi tam, kjer je na voljo dovolj prostora, da bi se lahko izoblikovala bolj prostorna oblika tržnega prostora, vzemimo trg kvadratne oblike ali trg, ki leži pravokotno na smer glavne komunikacije, nale-

6 **MEISSEN (grad)**. Stanovanjske hiše iz mlajše staroslovenske dobe (rekonstr. I. Herrmann)

timo na običajni že kar udomačeni longitudinalni tlorisni koncept. Ena redkih izjem je Ljutomer, ki spada že v območje panonskih urbanističnih zasnov. Podolžna oblika tržnega prostora je lahko posledica terenskih predpogojev, po drugi strani pa utegne biti tudi izraz organske rasti mestnega telesa, ko se je le-to že na začetku svojega razvojnega procesa naslonilo na prometno žilo, ki je tako postala najpomembnejša dominanta njegove rasti.

Podolžna, za Slovenijo tako značilna oblika mestne zasnove se obenem vključuje v sestav sorodnih urbanističnih oblik, ki jih srečujemo v posebno velikem številu na Bavarskem, in v nekaterih predelih zahodne Češke, Avstrije in Švice. Nekateri teh tlorisnih situacij so si med seboj izredno podobne. Tako n. pr. tlorisna podoba avstrijskega Freistadta ali bavarskega Kemnatha ali čeških Domažlic v njihovih podolžnih, pravokotno oblikovanih tržnih prostorih in dvema prometnima vzporednicama močno spominja na Kranj. Prav v Kranju je t. i. paralelni sistem komunikacijske mreže, ki ga v njegovi klasični čisti obliki poznamo n. pr. iz Berna, dosegel med slovenskimi mesti najbolj zrelo obliko. Vzporedni ulici, ki spremljata kranjski tržni prostor in obe glavni vpadnici, sta se razvili iz t. i. gospodarskih poti, ki sta skrbeli za povezavo dvorišnih delov hiš in gospodarskih poslopij z osrenjo prometno magistralo. Nekateri teh poti so kasneje v poznem srednjem veku, v dobi renesanse ali še kasneje začele dobivati značaj prostorsko bolj ali manj zaključenih ulic (n. pr. Tomšičeva ali Tavčarjeva ul. v Kranju, južna vzporednica v Črnomlju itd.). Ta proces preobrazbe ponekod še danes ni povsem zaključen (n. pr. severna vzporednica v Slovenj Gradcu, Voitsberg ali Feldbach na Štajerskem). V Sovodnjem (Gmünd) na Zgornjem Koroškem stara gospodarska pot še dandanes služi svojemu namenu, Podoben razvoj opazamo

tudi pri t. i. prečnih ulicah, ki so povezovala osrednjo prometnico z gospodarskimi vzporednicami (n. pr. Reginčeva ali Jenkova ulica v Kranju).

Podobna geografska lega vodi pogosto k podobnim oblikam reševanja urbanističnih problemov. Tako je n. pr. oblikovanje ulic in trgov pri mestih, ki so se razvila v ozkem pasu med grajskim hribom in reko presenetljivo sorodno (Ljubljana, Gradec, Murau itd.).

Na nastanek in razvoj mestnih aglomeracij je poleg obrambene močno vplivala tudi prometna lega naselja. Del obrambnih nalog nove mestne naselbine je navsezadnje lahko prevzel fevdalčev grad, neustrezna prometna pot, četudi je bila morda zaukazana, pa je slej ko prej vodila v stagnacijo ali celo do opustitve naselja (Radovljica, Otok na Krki, Lieding na Koroškem itd.). Tudi posamični mestni predeli, ki so bili odmaknjeni od prometne žile, trga ali pristanišča so ostali v srednjem veku le redko poseljeni. Lep primer je kranjski Pungert, predel na skrajni konici mestnega pomola, ki do današnjih dni ni mogel prav oživeti.

*

Nastanek in razvoj meščanske hiše v evropskem prostoru ostaja še do danes ne povsem pojasnjeno vprašanje. Najstarejši ohranjeni primeri tega stavbarstva kažejo močno sorodstvo z oblikovno zasnovo kmečke hiše iz dobe fevdalne agrarne kolonizacije v visokem srednjem veku. Zato ni povsem neutemeljena domneva, da moremo prav na tem območju iskati tudi začetke meščanske hiše.

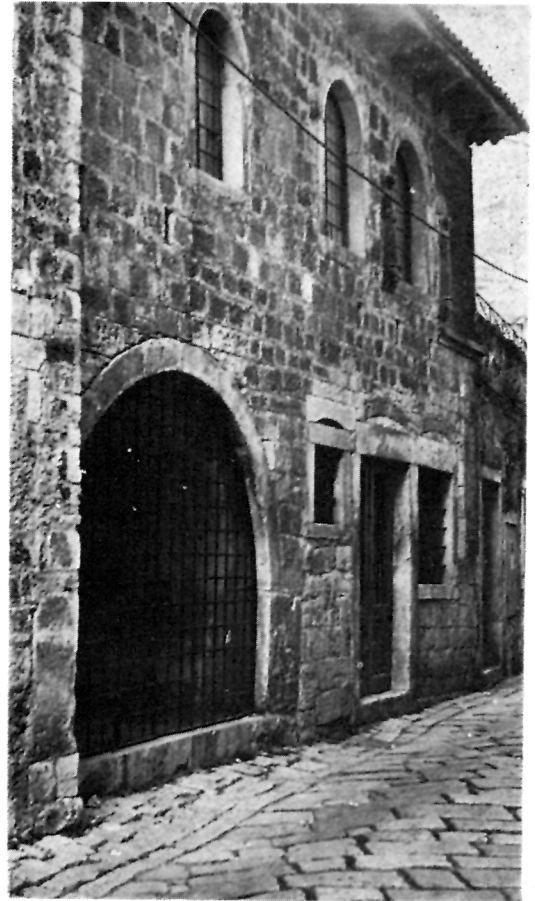
V času velikega kolonizacijskega gibanja, v katerem je kmečko prebivalstvo iz gosto naseljenih fevdalnih področij našlo novo domovino na neposeljenih ali sla-

7 BREG pri KRANJU, kolonizacijska vas z vrstnimi hišami (votivna slika iz leta 1717).

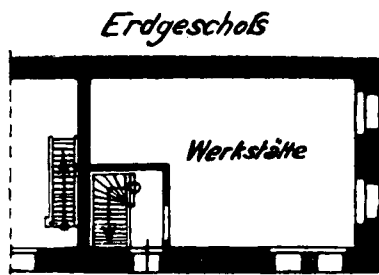
8 PREDTRG PRI RADOVLJICI — Primer kolonizacijskega kmečkega naselja. Po obliki enake hiše stojijo v vrsti in so s čeli obrnjene proti cesti

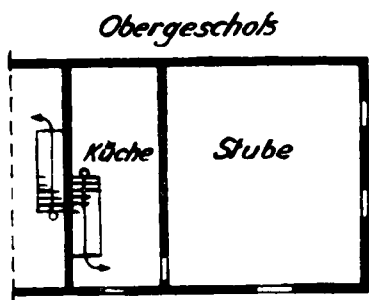
9 POREČ V ISTRI. Triosna meščanska hiša iz romanske dobe s podobno širino fasade (okr. 6 m), kakršno imajo najstarejše hiše v naših in ostalih evropskih mestih

10 S čelno stranjo proti cesti obrnjena meščanska hiša v Radovljici (Linhartov trg 2) kaže srednjeveško poreklo

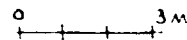
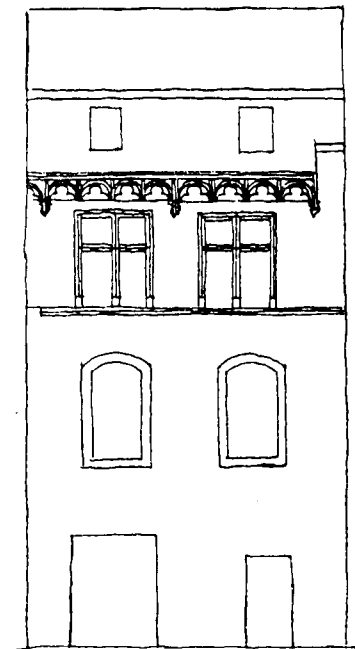

A

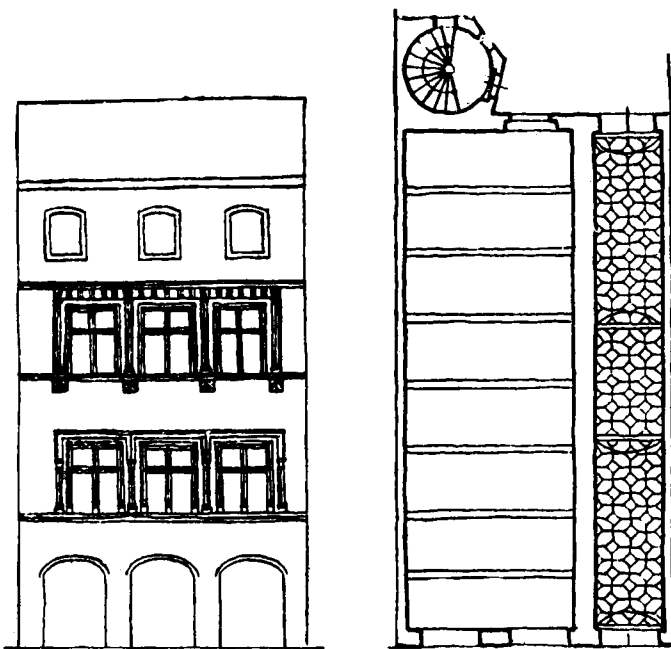

B

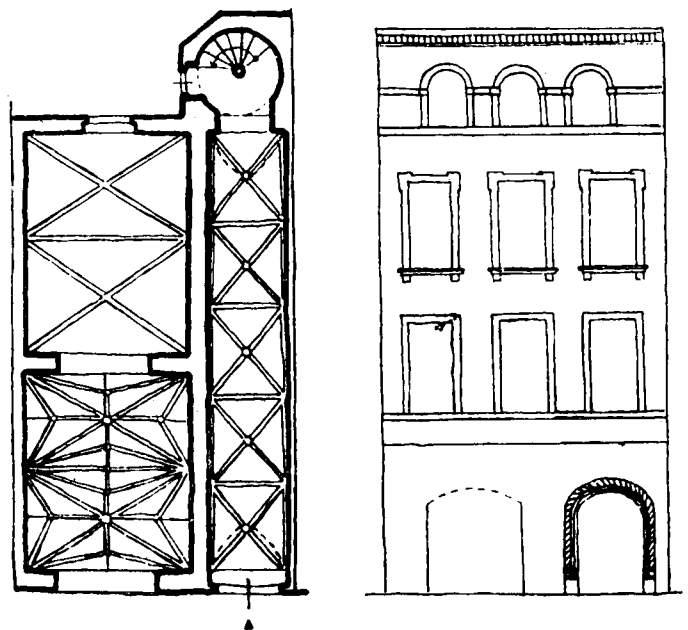
11 BRUCHSAL. Tloris obrtničke meščanske hiše (Heiligenthal)
a) Veža v pritličju je obenem delavnica; b) Veža v nadstropju, ki služi tudi za kuhinjo in še nerazdeljen stano-
vanjski prostor z dvema oknoma na ulico

12 AVIGNON. Rue Grande Fusterie, 14. st. (A. Vašahlik).
Primer meščanske hiše iz gotske dobe z dvoosno fasado

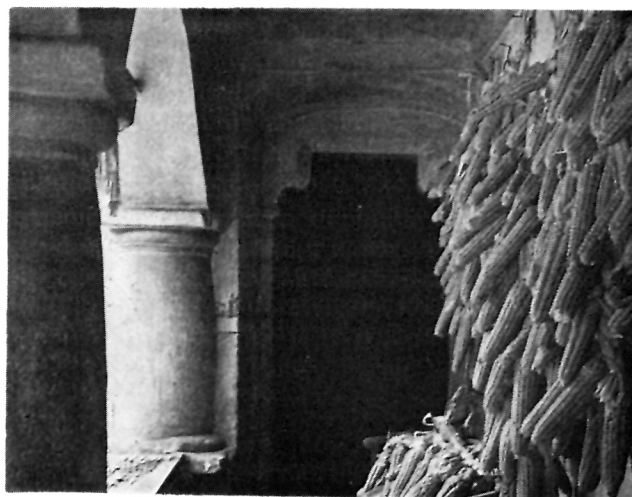
13 VIENNE, RUE DES ORFEVRES (A. Vašahlik). Gotsko-
renesančna meščanska hiša s troosnim pročeljem. Delav-
niški prostor in skladišče še nista deljena.

14 MONTAUBAN — HOTEL MALROUX (A. Vašahlik).
Primer meščanske hiše iz gotske dobe s fasado razdeljeno
na 3 osi. Delitev pritličja na vežo, delavniški prostor in
skladišče je že izpeljana. Stolpasto stopnišče s polžasto
zavitimi stopnicami na zaključku veže.

15 S kapjo proti cesti obrnjene meščanske hiše na Titovem trgu v Kranju z nadstropnimi pomoli (16. stoletje)

16 RADOVLJICA. Šivčeva hiša. Arkadni hodnik na mestu nekdanjega lesenega mostovja

bo poseljenih gozdnatih ali opustelih evropskih pokrajinah, so bili fevdalni lastniki postavljeni pred nalogo, kako zagotoviti novim kolonistom, ki naj bi živeli v strnjenih naseljih, ustrezno stanovanjsko arhitekturo. Ta naj bi odgovarjala zahtevam kmečkega gospodarstva in naj bi bila po svoji zasnovi dovolj enostavna in funkcionalna. Stanovanjska arhitektura, primerna za uporabo v večjih sklenjenih naselbinah, je bila v evropskem prostoru od nekdanj prisotna. Tako so že v prazgodovinski dobi kot tudi kasneje v času preseljevanja narodov srečujemo s pritličnimi hišami pravokotnega tlorisa, dvokapno streho in prostorsko enotno notranjščino. Pobodne preproste hišne organizme najdemo tudi v rimskih mestih. Tako se nam je v Zadru ohranila vrsta enoceličnih stavb, ki sklenjeno zapolnjujejo vzhodno stranico antičnega foruma in so jih raziskovalci označili kot rimske taberne.

Težko bi bilo zaenkrat reči, kje se je rodil prototip kolonizacijske kmečke hiše, s katero se začnemo srečevati v visokem srednjem veku in ki se nam je v nekoliko spremenjeni obliki ohranila tudi v Sloveniji (Pred trg pri Radovljici, Breg pri Kranju, Stara Loka, Tupaliče itd.). Važna je predvsem ugotovitev, da je bila v tistem času razširjena po vsej Evropi in da so jo ob nastajanju srednjeveških mest, ki so rezultat podobnega kolonizacijskega procesa, uporabili kot osnovno stanovanjsko celico novega mestnega organizma.

Če primerjamo kmečko hišo iz časov fevdalne kolonizacije, ki jo moremo rekonstruirati na podlagi stavbne analize njenih naslednic in ohranjenih upodobitev, z najstarejšimi ohranjenimi meščanskimi stanovanjskimi stavbami kjerkoli v Evropi, opazimo le malo razlik, predvsem le tiste, ki imajo svoj izvor v različnih načinih kmečkega in mestnega gospodarjenja. Tako je n. pr. vhod v meščansko hišo obrnjen proti cesti oz. trgu, medtem ko pri kmečki hiši gleda na dvorišče. Ognjišče in stanovanjski prostori so se pri meščanski hiši iz pritličja umaknili v nadstropje, medtem ko so protlični prostori v mestnem okolju namenjeni delavniški oz. trgovinski dejavnosti. Celotno pritličje zapol-

njuje delavnica ali trgovina, ki se ji kasneje pridruži skladiščni prostor. Veža na tej razvojni stopnji še ni bila nepogrešljiva, saj so za dostop k gospodarskim objektom na meščanskem dvorišču skrbele že imenovane gospodarske poti, ki so bile speljane v ozadju hiš in so bile z ulico ali trgom povezane z mrežo prečnih ulic. Tudi tedaj, če terenske prilike niso dovoljevale nastanka paralelne gospodarske komunikacije, sta imeli po dve ali več hiš skupen dostop na dvorišče skozi prehod ali podvoz v ostenju ulice oz. trga. Šele kasneje, ko se je obrobje gospodarskih ulic zapolnilo z novimi hišami in so se v presledke v uličnem ostenju vrinili novi stanovanjski objekti, je veža, ki je s svojo širino zavzela približno tretino razpoložljivega prostora v levem ali desnem delu pritličja, postala nepogrešljiv del hišnega organizma in središče hišne komunikacije. Prav zato se je kmalu uveljavila tudi tam, kjer za njen nastanek ni bilo prave potrebe. Iz veže so bili enako lahko dostopni tako delovniški kot dvoriščni ali stanovanjski prostori. Pojav veže je sprožil spremembe v oblikovanju talne ploskve tudi v nadstropju. Nad vežo se pojavi dodatni stanovanjski prostor — kamra, ki se s svojo podolžno steno opre na nosilni zid v pritličju. Nova prostorska situacija v nadstropju se je odrazila tudi pri oblikovanju fasadne ploskve. Kamra je namreč zahtevala lastno osvetlitev in tako se je pojavilo novo okno. Namesto nekdanje členitve na 2 osi se je na pročelju razvila troosnost. Drugačna razporeditev tlorisne ploskve seže ponekod celo v kletne prostore, kjer se v istem razmerju kot v pritličju oz. nadstropju pojavita dva prostora (npr. Prešernova hiša v Kranju).

Razvoj od prostorske enotnosti, ki jo zasledimo v zgodnje-srednjeveški zasnovi meščanske hiše, k večji členitvi oz. individualizaciji prostorskih elementov, ki jo je pospeševala renesansa, vpliva tudi na osamosvojitvev ognjišnega prostora na veži, ki se vsaj v 16. stol. izoblikuje v samostojno prostorsko telo — kuhinjo.

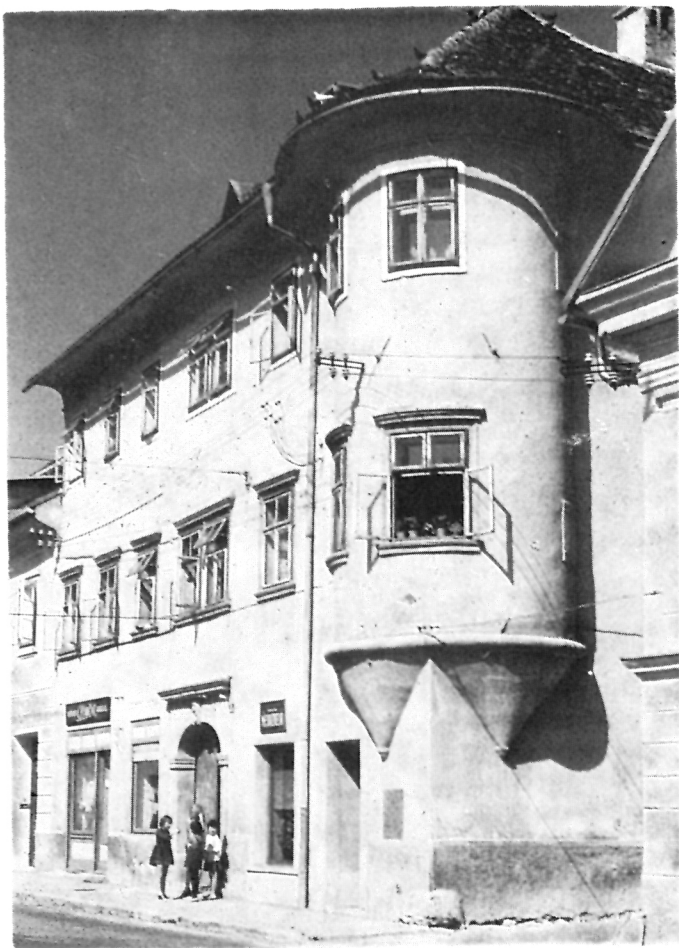
Pomembno arhitekturno dopolnilo doživi meščanska hiša v dobi renesanse tudi z zidavo nadstropnih pomolov in ogelnih stolpičev na fasadah z gradnjo zidanih

s stebriči in loki opremljenih arkadnih hodnikov oz. arkadnih dvorišč, ki nadomestijo nekdanje lesene mostovže. Kasnejša doba sproži razvoj meščanske hiše tudi v vertikalno smer. Prvotne srednjeveške, po pravilu enonadstropne hiše pridobijo z dodajanjem nadstro-

pij na višini, z zazidavanjem najrazličnejših prehodov in razmakov ali z združevanjem hiš v skupni lastnini pa tudi na širini. Takšna rast meščanske hiše je vplivala tudi na večjo sklenjenost ostenij ulic in trgov in s tem tudi na njihovo prostorsko dognanost.

17 Vidičeva hiša v Radovljici iz leta 1634, z ogebnim pomolom

18 Prastarski vtis Prešernove ulice in Titovega trga v Kranju dopolnjujeta dominantni župne in roženvenske cerkve

Zusammenfassung

AUFRISS DER STÄDTEBAULICHEN UND ARCHITEKTONISCHEN ENTWICKLUNG DER MITTELALTERLICHEN STÄDTE IN SLOWENIEN

Die Erscheinung der gelungensten Formen mittelalterlicher urbaner Agglomerationen in Slowenien gehört zu den wenig untersuchten Gebieten des einheimischen künstlerischen Geschehens.

Der Autor erwähnt, dass die Kontinuität mit den antiken Städten, ausser im Küstengebiet (Koper, Izola, Piran), schon zur Zeit der Völkerwanderung unterbrochen war. Zur Zeit der Agrarwirtschaft, aber besonders zur Zeit der ungarischen Einfälle, erscheinen einige alte städtische Territorien als Träger des Verteidigungsstrebens der dortigen Feudalen (Kranj, usw.), jedoch ihre Marktfunktion beginnt sich erst im hohen Mittelalter mit der Geldwirtschaft zu beleben.

Städte und Marktflecken sind nicht auf einmal entstanden, vielmehr sind sie das Ergebnis einer langandauernden Entwicklung, von dem Erscheinen der ersten kleinen Märkte in kirchlichen Mittelpunkten, an Kreuzungen von Verkehrswegen, an Flussübergängen, an Gebirgspässen, die nur zeitweilig aufleben, bei besonderen Gelegenheiten, und welche weder in wirtschaftlicher, noch in wirtschaftlich-juridischer, noch in städtebaulicher Hinsicht keine Verbindung mit späteren Marktansiedlungen haben. Erst jene, die vom späteren 12. Jahrhundert angefangen, im Schutze feudaler Burgen entstanden sind und im 13. Jahrhundert und später, wachsen langsam in Städte über. Die städtebaulichgestaltende Gebundenheit einstiger Marktflecken an den Verkehrsweg, der durch die Ansiedlung

geführt hat, ist bei ihren städtischen Nachfolgern offenbar und spiegelt sich in den Grundrissentwürfen ab, welche in Slowenien in der Mehrzahl der Fälle eine longitudinale Form haben.

Charakteristisch für die neu entstandenen Städte die Einteilung des städtischen Bodens in regelmässige und gleich grosse Teile, auf denen sich die Einwohner ihre Heimstätten errichtet haben, ferner das Gestalten des Strassennetzes und das Errichten von Abwehrvorrichtungen. Ähnliche Bodenbedingungen und eine gleiche Art und Weise der städtischen Bewirtschaftung, hat zum Entstehen eines besonderen Typs der Wohnbauarchitektur in mittelalterlichen Städten geführt — dem Stadthaus. Die offensichtliche Ähnlichkeit des mittelalterlichen Stadthauses in Slowenien mit der Architektur dieser Art im übrigen Europa, weist auf eine gemeinsame Quelle hin. Viele Gestaltungsverwandtschaften hübscher städtischer Häuser mit Bauernheimen aus der Zeit der Agrarkolonisation im hohen Mittelalter, führen den Autor zur Annahme, dass sich das Stadthaus aus dem Kolonisations-Bauernhaus entwickelt hat, aber dass sie es für das Leben in städtischen Verhältnissen gestaltet haben (Handwerk, Handel, Gestaltung der Verbundenheit mit dem Verkehrsnetz). Die spätere Zeit hat die ursprünglichen Ähnlichkeiten in vieler Hinsicht ausgelöscht und beide Gebäudetypen haben ihren eigenen Weg in ihrer ferneren architektonischen Entwicklung gewählt.